

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ӘЗІЛ-ҚАЛЖЫҢЫ

Кенжегүл Айдана

aidana140994@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті филология факультетінің
магистранты

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Г.Б. Мамаева

Тілдік қатынас арқылы коммуниканттар арасында ерекше байланыс орнатылады. Өзара ақпарат алмасу, бірін-бірі түсіну, диалог құру – барлығы тіл арқылы қарым-қатынастың өрісін кеңейтеді. Әдетте адамдар арасында пікір алмасу, ой бөлісу сынды сергек әңгімелер мен қатартырлі жағдаяттарға қарай әзіл-қалжың қоса айтылып, тілдік қатынастың тақырыптық ауқымы мен қатар, интенцияның көріну формалары да түрленетүседі. Өзара қатысымдық (коммуникативтік) тактика – әдіс-тәсілдер арасында қазақ әзілдерінің орны ерекше. Мұндаменталдық, ұлттық мәдени ерекшеліктер бар.

Қазақ әзілдері қоғаммен бірге өмір сүретін, заманның ағымына қарай, өзгерістеріне қарай икемделетін құбылыс. Әзілдің өзі, ұлттық тілге, дүниетанымға, әртүрлі жағдайларға байланысты туындап отырған. Әр халықтың өмірді тануы, қабылдауында өзіне тән ұқсастықтар, ортақ, жалпы жақтары болумен қатар өзіндік ерекшеліктері, айырмашылықтары да болады. Халықтың белгілі бір ортада, белгілі бір аймақта өмір сүруі оның ұлттық сипатына, болмысына әсер етеді. Ұлттық сипаттағы өзіндік ерекшеліктер мен менталитет этностың мәдениетінде, тұрмысында, күнделікті өмірінде көрініс табады. Олар сөз жоқ, тілде бейнеленіп, көрінеді. Алғашында көңіл көтеру мақсатында пайда болған әзіл, кейін келе қоғамдағы болып жатқан түрлі құбылыстарға байланысты халықтың қуаныш-күйінішін, арман-тілегін білдіруге қызмет еткен.

Қазақ әзілдерінің қай-қайсысын алсақ та, халық дүниетанымын, салт-дәстүрін, психологиясын тануға болады. Қызыл сөзге шешен халқымыздың әзілі астарлы, әрі салмақты болған. Бұл ретте көпшілікке таныс тілдік тұлғалардың яғни, ақын, жазушылардың арасындағы әзілдердің мағыналық-тақырыптық топтарына назар аударылды. Себебі олардың болмыс-бітімі мен логикалық ой сабақтауы қашан да жұртшылыққа үлгі, тіпті кейбір тұста тәрбие мен өнегенің айқын тұстарын ұлт ойы, ұлт пікірі деп қабылдауға болады. Әзілмәтіндерін сұрыптай келе, төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- салт-дәстүрге байланысты;
- әлеуметтік жағдайға байланысты;
- білім-ғылымға байланысты;
- адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты;
- туысқандық, отбасылық қарым-қатынастағы әзілдер;
- ұлттар арасындағы достық әзілдер;
- достар мен құрдастар арасындағы әзілдер.

Салт-дәстүрге байланысты әзілдерде қазақ халқының ертеден ұстанып келе жатқан салты мен дәстүрінің жалғастығын байқатады. Өлең сөз немесе қарасөз арқылы айтылған астарлы әзілдің мазмұны халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен хабардар етеді. Қазақ халқына тән бір ерекшелік – қонақжайлық. Қонақжайлық адамдар арасындағы сыйластықты, бір-біріне деген құрметті, қамқорлықты білдіретін, кісінің адамгершілігін, имандылығын айқындайтын қасиеттердің бірі. Мысалы:

Махамбет жол жүріп келе жатып бөктерде отырған малыы үйіне ат басын тірейді. Ойы сусын ішіп, сәл тынығып алу. Бірақ үйден шыққан жас келіншек ақынның сөзін селқостай тыңдап, қабақ бермей, сусын орнына пісіліп, майы ажыратылған сұйық айран әкеліп ұсынады. Жас келінге не дейсің? «Танымасты сыйламас» деген зой деп, Махаң айранды ат үстінде тұрып басына бір-ақ көтереді. Кесесін қайтып беріп тұрып: -Уа, айран. Келдің қайдан?!

-Әйелдермен ұрысып, Күбілермен жұлысып, Айрылыпсың-ау майдан! Есіл ақтығың болмаса, Кем емессің-ау шайдан, – деп а уызды қолының сыртымен бір сүртіп жүріп кетеді.

Кешікпей үй иесі келіп, болған жайды естігеннен кейін, санын бір соғып, Махаңды көрші ауылда түстеніп отырған жерінен қоярда-қоймай алып келіп, арнайы бағлан сойып, жақсылап күтіп жіберген екен [1].

Әлеуметтік жағдайға байланысты байланысты айтылатын әзілдер халық арасында көп кездеспесе де, өнер қайраткерлері, саясаткерлер арасында өз орнымен айтылып жүрген әзілдер. Олар көп жағдайда әлеуметтік жағдайға қатысты тура айтпаса да астарлы әзілмен ойындағысын жеткізе білген. Мысал келтіретін болсақ:

Бірде атақты композитор Әбілақат Еспаевтың «Мәдениет және тұрмыс» журналына нотасымен бір өлең шығады. Сол өлеңнің қаламақысын барып алса – әдейі аз

қойған ба, ақшасы мардымсыздау екен. Әбілақат ақшаны алады да, журналдың жауапты хатшысына кіріп:

Мәдениеттерің жақсы, тұрмыстарың нашар екен, – депті де, шығып жүре беріпті [2].

Білім-ғылымға байланысты. Білім адамзат мәдениетінің ең ауқымды ұғымдарының бірі және сана, таным, объективті әлем, субъект, ойлау, логика, ақиқат, парасат, ғылыми және күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланысты. Білім зерттеу, тексеру, ой тәжірибесінен, ғылыми тәжірибеден өткізу арқылы қалыптасады, реттелу арқылы топтастырылады. Ғылым мен білімге байланысты әзілдердің де өзіндік астарлы ақиқаты болады. Жеңіл әзілдермен салыстырғанда, бұл тақырыптағы әзілдер өткірлігімен ерекшеленеді. Төменде мысал келтіре кетейін:

Бір күні сатирик Садықбек Адамбеков Жазушылар одағының секция мәжілісінде өзінің жаңа комедиясын оқыпты. Комедия ұзақ екен. Мәжіліске қатысып отырған ақын Сырбай жалығып жиі-жиі күле берсе керек.

- Ей, сен неге күлесің? – депті Садықбек Сырбайдың күлгенін жақтырмай. Сонда сырбай күлкісін тыймай:

- Комедия болған соң күлмегенде қайтеміз!– депті [3].

Туысқандық, отбасылық қарым-қатынастағы әзілдер жарасымды, әрі жеңіл әзілдер болып келеді. Қазақ халқының ұлы данышпаны Абай: «Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» – дейді. Ұрпақ – қазақ халқының ұлы мұраты болғандықтан, ата-бабамыз «Адам адаммен бай», «Кісі болар баланың кісі менен ісі бар, кісі болмас баланың кісіменен иесі бар» деп адамдар арасындағы туысқандық қарым-қатынасқа зор мән берген. Мысалы:

Пианино ойнап, нота жазып отырған академик-композитор Ахмет Жұбановқа қызы Ғазиза «ана нотаны дұрыс алмадыңыз, мынасы олай емес» деп ескерте беріпті. Сонда Ахаң:

Қызым-ау, мен сен сияқты академиктің баласы емеспін ғой. Жай қара шаруадан туғанмын, сондықтан да қателесуім заңды, – депті [3].

Адамдардың жас ерекшеліктеріне қарай. Кішіпейілдік – ізеттілік пен әдептіліктің, құрмет пен сыйластықтың белгісі, пейіл мен ниеттің бір түрі. Кішіпейілдік жасынан тәрбие көріп, өнегелі отбасында өскен жасқа да, өзінен кішіні «ақылы асса аға қоятын», «алды кең, арты кеніш» ұлағатты қарияға да тән. Үлкен мен кішінің достығы мен сыйластығының тіні – кішілік пен кісілік, арқауы – құрмет пен ізет. Үлкен мен кіші арасындағы сыйластықтың қандай болатындығы әзіл арқылы да көрінеді. Бұндай әзілдің біреуіне мысал келтіре кетсем:

Жазушылар одағындағы кезекті бір жиналыста бір жас ақын сөз алып, Сәбит Мұқановқа тиісе сөйлейді. Қыза келгенде Сәбит Мұқанов ақын емес дегенді айтады ғой. Сонда Сәбит тұрып:

- Жаңағы бала дұрыс айтады. Жас кезімде мен де Абайды ақын емес дегенмін, – деген екен. [3].

Ұлттар арасындағы достық әзіл. Қазақ халқы басқа ұлт өкілдерін жат санамаған, қай ұлтты болсын бауырына басып, өзіміздің қазақекендермен бірдей көрген. Сол себепті де әзіл-қалжыңдары да жарасымды болған. Қазақ халқының өзге ұлт өкілдерімен достығы ғана емес, әзілі де жарасқандығына еш күмән келтіре алмаймыз. Қай кезде де ұтымды ой, орынды әзіл айта білген.

Достар мен құрдастар арасындағы әзіл. Қазақ құрдастың әзіліне ренжімейтін болған. Құрдас айтқан әзілге өкпелеу азаматтыққа сын. Сондықтан да құрдас азаматтар, достар арасында достық әзіл мен өткір әзілдер қатар жүретін болған. Досқа әзіл зілсіз болса, ел билеушілерге, дұшпанға айтылған әзіл уытты болады. Әзілдің сәтті, тапқыр шығуы қақтығысушы екі жақтың да ізетті, мәдениетті болуын талап етеді. Мысалы:

Жақаң және Жамалхан Баетов бір әріптес корей достарының үйінен түстеніп шығыпты. Секемшілдеу Баетов былай шыққан соң:

- *Әлгі бізге ненің етін берді, – деп сұрапты жолдасынан. Сонда Жақаң тісін шұқып тұрып:*
- *Білмедім, әйтеуір, менің үргім келіп тұр, – деп зәресін ұшырыпты [4].*

Қорыта келгенде, халықпен бірге жасасып келе жатқан әзіл-қалжың рухани байлығымыз ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы, әрі көрінетін жері – ұлттық мәдениет. Әрбір этностың мәдениеті – оның тілі арқылы сақталған. Халқымыздың бастан кешкен тарихы, өмір тіршілігі, күнделікті тұрмысына қажетті бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, наным-сенімі, талғамы тілімізде бейнеленетін таңба десек, ұлтымыздың тілдік шығармаларында ол міндетті түрде таңбаланады және мәдениетіміздің көрсеткіші бола алады. Әзілді дәстүрлі құндылығымыз деп бағалағандықтан, бүгінгі таңда оны тақырыптық тұрғыдан жіктеп, талдаудың маңызы зор.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Елшібек Ж. Ауылдың айтқыштары. 1-кітапша. – Алматы: Өнер, 1993. – 56 б.
2. Асқаров Ә. Ағалардың әзілі, құрдастардың қалжыңы. – Алматы: Өнер, 1992. – 112 б.
3. Ниязбеков М. ...деген екен! 1-кітапша – Алматы: Өнер, 1992. – 64 б.
4. Садыр Б. Ауыл әзілдері. – Нұр-Сұлтан: BG-print, 2013. – 288 б.